

КНИЖКОВА ПАЛАТА УКРАЇНИ ІМЕНІ ІВАНА ФЕДОРОВА

Серія: «Документальна пам'ять України»

Лариса Дояр

**КНИГИ І ПЕРІОДИКА УКРАЇНИ
в історичному контексті:
1946–1964 роки**

Монографія

Київ
Видавництво Ліра-К
2021

УДК 002+050](477)''1946/1964'(02)
Д71

*Ухвалено та рекомендовано до друку Вченою радою
Книжкової палати України
(протокол № 4 від 28 квітня 2021 р.)*

Рецензенти:

Мураховський А.Л. – кандидат наук із соціальних комунікацій, заступник директора Книжкової палати України;

Печеніна Н.А. – кандидат історичних наук, доцент, завідувач кафедри історії Криворізького державного педагогічного університету.

Дояр Л. В.

Д71 Книги і періодика України в історичному контексті: 1946–1964 роки : монографія / Л. В. Дояр ; під заг. ред. М. І. Сенченка ; Кн. палата України. – Київ : Видавництво Ліра-К, 2021. – 234 с. (іл.)

ISBN 978-617-520-126-8

Представлена книга є третьою в серії «Документальна пам'ять України». Її вихід спрямований на акцентуацію книгознавчих досліджень науковців Книжкової палати України імені Івана Федорова.

Дана робота присвячена дослідженню виданої на теренах України друкованої продукції, що зберігається у сховищах Державного архіву друку Книжкової палати України. До видання увійшли наукові розвідки, написані на матеріалах вітчизняних книгодруків і періодичних видань 1946–1964 років з одночасним залученням продукції 1945 року, що в історії УРСР був першим повоєнним роком. У розвідці актуалізовано найбільш вагомі події повоєнного періоду та періоду лібералізації суспільно-політичного життя в СРСР.

Книга призначена широкому колу читачів – фаховим історикам, викладачам вищів, вчителям шкіл та усім небайдужим до минулого нашого народу.

УДК 002+050](477)''1946/1964'(02)

ISBN 978-617-520-126-8

© Дояр Л.В. , 2021

© Видавництво Ліра-К, 2021

ЗМІСТ

Вступ	5
--------------------	----------

Друкована продукція на полицях Книжкової палати України: досвід опрацювання (1946-1964 рр.).....	7
---	---

Розділ I

Друковані видання епохи пізнього сталінізму (1945-1952 рр.)

1.1. Українські книгодруки 1945-1946 р.: рефлексії на події воєнного лихоліття.....	18
1.2. Зовнішньополітичні орієнтири повоєнної УРСР (1945-1947 рр.).....	38
1.3. Журнал "Радянський Львів" (1945-1951 рр.): роль періодики у повоєнній українізації Західної України.....	48
1.4. Індустріальне відродження УРСР у книгодруках 1945-1948 рр.	56
1.5. Повоєнна відбудова сільського господарства України (за матеріалами періодичних видань УРСР 1945-1950 рр.)	72
1.6. Сатиричне жало повоєнного "Перця" (1945-1950 рр.): специфіка регіональних підходів.....	83

Розділ II

Друковані видання УСРР часів хрущовської "відлиги" (1953-1964 рр.)

2.1. Фонд аркушевих образотворчих видань УРСР 1953 р.: аналіз винайденого контенту	88
2.2. Регіональні громадсько-політичні та літературні альманахи УРСР на порозі шістдесятництва (1954-1959 рр.).....	98
2.3. Український внесок в радянську історико-партійну науку: аналіз ювілейних видань 1955-1959 рр.	126
2.4. Характеристики радянської періодики та пресове обличчя Криму від російської до української прописки (на матеріалах видань другої половини 1950-х рр.)	141
2.5. Дослідницькі праці українського радянського студентства 1956-1960 рр.	152

2.6. Педагогічні знахідки дитячої періодики УРСР (на матеріалах видань 1962 р.).....	161
2.7. "Комуніст України" в останній рік хрущовської "відлиги"	170
Список скорочень.....	182
Список посилань до розділів	184
Іменний покажчик	200
Додатки.....	214

ВСТУП

Представлена книга є третьою у серії "Документальна пам'ять України". Авторка продовжила низку своїх досліджень, що ґрунтуються на матеріалах Книжкової палати України. Залишився незмінним і дослідницький підхід – застосовуючи метод контент-аналізу проведено порічний аналіз книгодруків та періодики, що виходили на теренах України у зазначений період. Родзинкою даного випуску стало залучення матеріалів фонду образотворчих видань, що зберігаються у сегменті 1953 р. і віддзеркалюють події доленосного для СРСР року, який після смерті Йосипа Сталіна поділив радянську історію, буквально, навпіл: за життя тирана панував режим жорсткого тоталітаризму, а після його кончини розпочалася лібералізація, яку, за прозаїчним висловом Іллі Еренбурга від 1954 р., дотепер називають "відлигою".

Специфічним сюжетом даного видання стало залучення матеріалів внутрішнього відомчого архіву Книжкової палати України, завдяки якому авторка дослідила методичну складову роботи науковців і співробітників установи. На підставі опрацьованих джерел, датованих 1946-1964 рр., було прослідковано діяльність Методичної ради Книжкової палати України, проаналізовано процеси, пов'язані з реалізацією проекту бібліографії української книги, змінами у складанні порічного систематичного каталогу, затвердженням україномовних стандартів у бібліотечній справі та бібліографії. Проведене дослідження дало підстави стверджувати, що впродовж повоєнного двадцятиріччя Книжкова палата України відігравала серйозну роль у розвитку всесоюзної бібліографії.

Третя книга у серії "Документальна пам'ять України" поділена на два розділи, які охоплюють 1946-1964 рр. Перший розділ (1945-1952 рр.) присвячений друкам пізньої сталінської доби і, з урахуванням того факту, що територія України була звільнена від загарбників восени 1944 р., тож, 1945 р. став першим повоєнним роком у її історії, авторка використовувала й матеріали цього року видання. Інакше кажучи, переможний

1945 р. у якості хронологічної межі фігурує як у другій, так і у третій книгах даної серії, що на нашу думку, виглядає цілком логічно. Другий розділ (1953-1964 рр.) присвячений періоду правління М.С. Хрущова, що позначився великою кількістю реформ і вніс серйозні зміни у життя як всієї країни, так і Української РСР.

ДРУКОВАНА ПРОДУКЦІЯ НА ПОЛИЦЯХ КНИЖКОВОЇ ПАЛАТИ УКРАЇНИ: ДОСВІД ОПРАЦЮВАННЯ (1946-1964 рр.)

Від початку заснування Книжкової палати України відбувався пошук оптимального формату її діяльності. Процес був настільки актуальним, що тривав перманентно. Головна функція – збереження примірників усіх виданих на теренах України друків – для своєї реалізації потребувала попередніх фахових дій, а саме: сегментації, класифікації, реєстрації та систематизації. Причому, остання дія була заключною і, через те, кульмінаційною у загальному процесі опрацювання друкованих видань, а, оскільки, унормувати друковані надходження, що у геометричній прогресії накопичуються з року в рік, надзвичайно важко, адже, людство весь час ускладнює візію свого життя, породжує нові формати її висвітлення, демонструє новаторство у її вивченні, формує актуальні параметри друкованої матеріалізації своїх духовних цінностей, то методика обробітку надходжень Книжкової палати України потребує ретельного вивчення, у тому числі, і в історичному контексті.

Проблему методичної діяльності Книжкової палати України попередньо досліджували її багатолітні очільники: так, проблему створення бібліографічної інформації та забезпечення нею бібліотек шляхом розповсюдження карток централізованої каталогізації докладно вивчала заступниця директора Н.О. Петрова [3, с. 3-9]. Про діяльність методичної ради установи у своїх історичних монографіях регулярно пише директор Книжкової палати України М.І. Сенченко [4; 5]. Проблемі становлення державної бібліографії України присвячена монографія Н.М. Сенченко [6]. Водночас, порушена тема позначена значною кількістю аспектів, які потребують додаткових наукових розвідок. Одним із таких є встановлення специфіки методичної діяльності Книжкової палати УРСР 1946-1964 рр. на основі вивчення раніше неживаних архівних матеріалів.

У справі системного опрацювання друків Книжкова палата УРСР, перш за все, послуговувалася вказівками Всесоюзної Книжкової палати (світовий досвід у галузі книгознавства, з ідеологічних і технічних причин, фактично, не застосовувався), водночас, чимало підходів і принципів діяльності у цьому напрямку було накопичено працівниками нашої республіканської установи.

Осмисленням процесу обробки друкованої продукції займалася методична рада Книжкової палати. Вивчаючи методичну діяльність колективу Книжкової палати УРСР, авторка спирається на первинні джерела, зокрема, матеріали документального фонду відомчого архіву Книжкової палати України.

Необхідно підкреслити, що в науковому описі зазначеного архівного фонду зберігається кілька справ, що стосуються методичної діяльності Книжкової палати України. Стосовно досліджуваного нами періоду це справи: № 5 "Протоколи методичних нарад Книжкової палати УРСР (1939, 1946-1959)" [1] та № 6 "Протоколи засідань методичної групи Книжкової палати УРСР (1961-1964)" [2]. Остання також уміщує один протокол, датований 1958 р. [2, арк. 1] та три протоколи від 1959 р. [2, арк. 2-4].

Загально-оглядова оцінка джерельної бази є достатньо високою, адже, усі застосовані у даному дослідженні документи є чітко (без жодних виключень) датованими, детально персоналізованими (з обов'язковим вказуванням прізвищ голів, секретарів та учасників методичних нарад, прізвищ доповідачів та опонуючих осіб, значна частина документів завізована директором установи) та систематизованими у хронологічній послідовності. Переважна частина використаних документів виконана машинописним способом і є цілком читабельною. Слід, також, відзначити високу якість паперу та чорнил, що застосовувалися при складанні протоколів "від руки" – папір відтоді не зіпсувався, а чорнила, незважаючи на десятки років, не вицвіли.

Стосовно контентної оцінки джерельної бази представленої розвідки варто зазначити, що вона, априорі, не може бути вичерпною, разом з тим, є унікальною і, фактично, неоприлюдненою (останній і єдиний запит справи № 5 був датований 1983 р. і використовувався для написання дипломної роботи з питання становлення державної бібліографії УРСР). На наш

погляд, перевагою джерел з внутрішнього відомчого архіву є відсутність зайвого офіціозу, спрощений підхід у викладенні думок і висловлювань, наявність різноманітних подробиць з життя установи, з'ясування виробничих стосунків у колективі та демонстрація фахових міжособистісних суперечок між його членами. Авторка має надію, що мала вживаність зазначених документів забезпечить представлений розвідці наукову новизну, актуальність та затребуваність у питаннях розвитку українського друкознавства другої половини 1940-х – першої половини 1960-х рр., його класифікації та систематизації як у межах Книжкової палати України, так і у межах тогочасної вітчизняної бібліотечної мережі.

Перший зі збережених повоєнних протоколів, датований 12 січня 1946 р., уміщує 13 прізвищ осіб, що брали участь у засіданні [1, арк. 13]. На чолі Методичної ради Книжкової палати УРСР впродовж 1946-1947 рр. стояв тогочасний директор установи О.А. Макаревич, секретарями засідань у цей час були Старченко і Соркіна [1, арк. 5-39]. Тривалий період (1947-1953 рр.) на засіданнях методичної ради головував директор Книжкової палати УРСР М.М. Фельдштейн, деякі протоколи при ньому укладали Старченко, Грінберг і Комісаренко, однак, незмінним секретарем залишалася Л.Я. Богатова [1, арк. 33-184]. Наприкінці каденції М.М. Фельдштейна секретарем методичних нарад Книжкової палати УРСР стала Р.Є. Карузінна [1, арк. 185], яка співпрацювала в подальшому і з призначеною у грудні 1953 р. директоркою Г.О. Кравченко [1, арк. 220]. Варто підкреслити, що за директорування останньої, вочевидь, відбулося розмежування функцій керівного складу установи, адже, судячи з наявних документів, на засіданнях Методичної ради (групи) головували заступники директора Книжкової палати УРСР О.А. Макаревич (у грудні 1953 р.) [1, арк. 224-227] та М.І. Багрич (з липня 1958 р. по грудень 1964 р.) [1, арк. 412; 2, арк. 1-69]. Секретарями останнього були Малий, Гречко, Старченко, Зобіна, Обуховська, Майборода [1, арк. 413; 2, арк. 1-69]. Ситуацію з підпорядкуванням методичної роботи не змінив і В.М. Скачков, новопризначений на посаду директора Книжкової палати УРСР у вересні 1960 р. [3, с. 64, 68].

Мусимо визнати, що персональний склад методичної ради (групи) Книжкової палати УРСР, яка діяла впродовж 1946-1964

рр., встановити важко. Збереглися лише протоколи, датовані 1961 р., де названо 7-9 постійних членів методичної групи Книжкової палати УРСР, а саме: Багрич, Войтенко, Зобіна, Козлова, Кондратенко, Майборода, Медведєв, Обуховська, Топілко [2, арк. 7, 12, 25]. На більшості ж засідань методичної ради, як правило, були присутніми від 7-ми до 27-ти осіб, при цьому, прізвища учасників час від часу змінювалися, тож, ми можемо говорити лише про причетних до методичної роботи працівників палати, як-от (складено за абеткою): Бабак, Багрич, Баша, Біberman, Богатова, Боса, Брезгунова, Буссель, Варибрус, Винокур, Власова, Войтенко, Гречко, Грінберг, Гуревич, Данилевська, Дехтяр, Дімітріу, Загальська, Земелєвич, Зобіна, Йодловський, Калмикова, Карузїна, Кашникова, Клещєв, Ковальова, Козленко, Козлова, Колодяжна, Кольцова, Комісаренко, Кондратенко, Коршунова, Кравченко, Красиловський, Крушинська, Кузьменко, Лабскір, Лещинська, Мазус, Майборода, Майстренко, Макаревич, Макєєва, Малигіна, Малий, Марченко, Маршак, Матвєєва, Меве, Медведєв, Медовник, Мещерякова, Мірошніченко, Мітельман, Мостова, Насєдкіна, Обуховська, Полях, Потапова, Радченко, Рачинська, Родкін, Рубан, Румберг, Самохвалова, Сасїна, Сенік, Скачков, Славуцька, Соловійова, Соркіна, Старченко, Тараманов, Топілко, Фельдштейн, Фільчуков, Фїщенко, Цвиркуненко, Целїнський, Черєпаха, Шумячер, Щєрбак [1, арк. 13, 15-16, 19, 27, 32-33, 40, 46, 51, 167, 169, 214, 228, 293, 344, 355, 379, 410, 412; 2, арк. 25, 43].

Слїд зазначити, що учасниками методичних нарад Книжкової палати УРСР ставали представники республіканської влади та інших державних установ. Так, наприклад, 26 квітня 1952 р. на нараду прибули директор Науково-методичного кабінету бібліотекознавства Комїтету у справах культпросвітзакладів при Раді Міністрів УРСР Я.Н. Керекез та завідувачка Наукової бібліотеки Інститута експериментальної ендокринології М.К. Федорова [1, арк. 171]. Того дня вирішувалося питання про централїзовану каталогїзацію книг, журнальних статей і рецензій, а також, пролунала висока оцїнка роботи Книжкової палати УРСР у цьому напрямку. Зокрема, було констатовано, що Книжкова палата УРСР першою серед закладів СРСР почала видавати картки на рецензії, ще з довоєнних часів порушувала питання про широке застосування

друкованих карток централізованої каталогізації в практиці роботи бібліотек та наполягала на виданні друкованих карток на статті і рецензії у періодиці. Окрім того, говорилося, що Книжкова палата УРСР вже понад чверть століття видає картки централізованої каталогізації на книжки, а в останні чотири роки ще й випускає анотовані друковані картки [1, арк. 171].

Методична рада Книжкової палати УРСР підтримувала тісні фахові зв'язки з Всесоюзнаю Книжковою палатою. Так, на засіданні від 18 лютого 1948 р. директор М.М. Фельдштейн ознайомив підлеглий йому колектив з листом-пропозицією від цієї установи щодо участі у написанні статей до всесоюзного журналу "Советская библиография" [1, арк. 34]. 11 травня 1959 р. про своє відрядження до Всесоюзної Книжкової палати звітували співробітники: Сасіна (вивчала методику опису і класифікації в літописах), Целінський (їздив у питаннях побудови каталогів та організації довідниково-бібліографічної роботи) і Варибрус (у відрядженні з питань індексації літератури та застосування різних визначників) [1, арк. 418]. На розширеному засіданні методради від 3-го та 7-го грудня 1949 р. вирішувалося питання про участь Книжкової палати УРСР у нараді директорів Книжкових палат Радянського Союзу під головуванням Всесоюзної Книжкової палати [1, арк. 51-52]. Готуючи проект доповіді свого директора, працівники тогочасної Книжкової палати порушували дуже сейозні питання, серед яких були, навіть, ідеологічні. Так, за висловом Красиловського, Всесоюзна палата, випускаючи картки на всю книжкову продукцію СРСР, обмежувала республіканські Книжкові палати у випуску літописів. Відповідаючи на цей випад, Фельдштейн зауважив, що функція республіканських палат полягає у випуску карток мовами оригіналу і що картковий репертуар палат мусить віддзеркалювати друковану продукцію кожної республіки [1, арк. 51 зв.]. На засіданні йшлося про те, що через відсутність спільного бюджету для усіх палат Всесоюзна палата не забезпечує своїх республіканських колег необхідною методичною літературою; що у боротьбі за надходження обов'язкового екземпляру варто утворити штат інспекторів для систематичного контролю типографій; що необхідно турбуватися про сховища для збереження обов'язкових екземплярів та визначати мінімум площ для

системи каталогів; що у зв'язку з друком анотованих карток попит на бібліографічні картки впаде, кількість передплатників зменшиться, тож, їх видання стане нерентабельним; що Всесоюзна палата не дає чітких інструкцій стосовно відбору та класифікації літератури, внаслідок чого існують розходження у даних Всесоюдної та республіканських Книжкових палат [1, арк. 51 зв., 52]. Окрім того, директор Книжкової палати УРСР М.М. Фельдштейн висунув пропозицію щодо організації на бібліографічному факультеті Московського бібліотечного інституту відділення, яке б цілеспрямовано готувало працівників для Книжкових палат. Останні могли б проходити виробничу практику, безпосередньо, на базі майбутнього робочого місця. Цю ініціативу підтримав і О.А. Макаревич, який підкреслив, що при палатах потрібно запровадити традицію учнівства, а для діючих працівників відкрити курси з підвищення кваліфікації [1, арк. 51 зв.].

На тлі цих прогресивних думок та висловлювань абсолютно неприйнятно, особливо в контексті сьогодення, виглядають нижчезазначені оціночні судження методичної ради Книжкової палати УРСР. Так, обговорюючи методичний огляд науково-методичного відділу Всесоюдної Книжкової палати на своєму засіданні від 18 лютого 1950 р., методрада Книжкової палати УРСР стала на бік Москви у питанні її "непорозуміння" з Книжковою палатою Білорусії. Проблема виникла через "невдалу рубрику у літописах Білоруської Книжкової палати" [1, арк. 61]. Мова йшла про те, що білоруські колеги "помилково" вжили рубрику VI,5 "Історія БРСР". Оцінюючи ситуацію, працівники Книжкової палати УРСР прийшли до висновку (вустами доповідача Дехтяр), що "намір Білоруської Книжкової палати виокремити Історію Білорусії є цілком зрозумілим. Однак, це варто зробити у підпорядкуванні рубриці "Історія народів СРСР"". Більш того, передбачаючи можливі непорозуміння з існуючою у нашій палаті рубрикою "Українська література", працівники Книжкової палати УРСР задалегідь "потурбувалися" про те, щоб підпорядкувати останню рубриці "Література інших народів СРСР" [1, арк. 61]. Звичайно, пристосуванство не є нашою національною вигадкою, адже, у тоталітарних умовах будь-хто намагається вижити і робить це, хто як може, але, у даному випадку, ми не

виключаємо, що учасники тогочасної наради могли бути абсолютно ширими у своїй, так відверто висловленій, проімперській позиції. До цього висновку нас схиляє загальний тон обговорення подібних питань.

Серед важливих проблем, що їх вирішувала методична рада Книжкової палати УРСР, слід назвати складання бібліографічного покажчика "Промисловість УРСР за 30 років" [1, арк. 33-34]. В обговоренні питання прозвучала незвична для тих часів сентенція, що "ЦК чітких вказівок не дав" [1, арк. 33]. У зв'язку з цим, на засіданні йшлося про застосування поточної літератури без вилучень, а попередньої – вибірково. Доповідачем Войтенко було наголошено на необхідності ознайомитися з наявними бібліографічними покажчиками з промисловості, а також відібрати необхідні картки з загального карткового репертуару 1937-1947 рр. Разом з колегою Фіщенко, доповідач наполягав на створенні інструкції до складання бібліографічного опису літератури з проблем розвитку промисловості. На думку тогочасних працівників установи, потрібно було вирішити питання опису колективних авторів, подання креслень, схем, графіків, а також вирішити проблему з орфографічними розходженнями, перейшовши на вимоги сучасного правопису [1, арк. 33]. З вуст Мітельман прозвучало застереження щодо використання карток хронологічного каталогу, адже, останній цією невдалою дією "буде зруйнованим" [1, арк. 33]. В ухвалюючій частині, загалом, висловлені думки було враховано. На додаток, було прийнято рішення щодо укладання інструкції, вивчення бібліографічних покажчиків минулих літ, використання карткового репертуару і карток хронологічного каталогу з вказаними застереженнями [1, арк. 34].

Визначальним напрямком роботи перших повоєнних років стало укладання систематичного каталогу. Справа в тому, що у 1946-1947 рр. весь книжковий фонд був переіндексований відповідно до таблиці десяткової класифікації Русінова, а в довідниково-бібліографічній бібліотеці Книжкової палати УРСР було прийнято систематизоване розташування на полицях. На засіданні, присвяченому цьому питанню, доповідач Д.Х. Мазус підкреслив, що в основу побудови схеми для літератури з проблем друку, книгознавства, бібліографії, бібліотечної справи та довідникових видань покладено схему генерального систематич-

ного каталогу Всесоюзної державної бібліотеки імені В.І. Леніна [1, арк. 35]. Незабаром, застосований у палаті досвід було оприлюднено під час Всеукраїнської наради працівників бібліотек усіх систем [1, арк. 40]. На цьому заході було представлено усі видання Книжкової палати УРСР та методичні вказівки до їх використання, зразки систематичних каталогів для районних та сільських бібліотек, інформацію щодо комунікації Книжкової палати з передплатниками її видань [1, арк. 40]. Робота у цьому напрямку продовжилася і надалі. Так, 11 березня 1953 р. та 27 березня 1954 р. методрада Книжкової палати УРСР обговорювала схему рубрик для систематичного каталогу сільської і колгоспної бібліотек [1, арк. 196-198, 243-247].

Слід зазначити, що у комунікації з Книжковою палатою місцеві бібліотеки, не рідко, застосовували засоби масової інформації. 29 червня 1953 р. колектив палати обговорював критичний лист А. Бальцера "Уважніше ставитись до бібліографічних видань", надрукований у 5-ому номері журналу "Культурно-освітня робота" [1, арк. 204-206]. Дописувач повідомляв, що картковий репертуар складається із запізненням і на місця він доходить несвоєчасно, зокрема, Запорізька обласна бібліотека не отримала бібліографічні картки за минулий рік. Порушене питання обговорювалося на партійних та спеціальних зборах колективу. Судячи з документів, це був болючий ляпас для тогочасного колективу Книжкової палати УРСР.

Під час методичної наради від 23 лютого 1950 р. співробітники Книжкової палати УРСР обговорювали питання стосовно організації роботи по складанню загальної бібліографії української книги [1, арк. 62-68]. У доповіді Зобіної зазначалося, що методика виконання задачі полягає у тому, що визначаються два етапи роботи у цьому напрямку. Спочатку складається картотека бібліографії задля її надсилання у провідні бібліотеки республіки, де вона буде звірятися. І лише потім буде остаточно складено бібліографію української книги. Базою для її складання є друкована картка, а до 1927 р. – написана від руки. При цьому контрольним каталогом визнається хронологічний, який наявний у Державному архіві друку і повністю відображає книжковий фонд, зареєстрований Книжковою палатою. За висловом Зобіної, загальна бібліографія української книги являтиме собою картотеку. Важливим етапом складання останньої стала активація карток, що були повернені із Німеччини (загалом,